

Animam gementem cano

Pluto-ensemble / Hathor Consort

Menig barokcomponist liet zich inspireren door de vluchtigheid van het bestaan. Hierbij hunkerden zij naar troost en hoop. Vandaag brengen het Pluto-ensemble en het Hathor Consort enkele werken op CD onder de vlag "Animam gementem cano", ik bezing de zuchtende ziel. Als een hommage aan de slapende ziel die diep in ons hart wacht om opnieuw te ontluiken.

In de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw was het keizerlijke hof van het Heilige Roomse Rijk een belangrijke voedingsbodem voor het toenmalige Europese muzikaleven. Zoals het een Habsburgse heerser betaamde, was keizer Leopold I (1640-1705) zelf ook componist. Tijdens zijn lange regeerperiode van bijna een halve eeuw fungeerde hij als katalysator en mecenas van het toenmalige muzikaleven in de Oostenrijks-Duitse regio, Hongarije en Bohemen. Bij het exploreren van muziek uit deze regio, met Wenen en Salzburg als toonaangevende culturele centra, ontdekte Marnix De Cat (allround musicus, vorder en artistiek directeur van het Pluto-ensemble) een verborgen parel van de Boheemse meester František Tůma (1704-1774). Dit *Stabat Mater in g* uit 1748 is een emotioneel aangrijpend werk en een grote aanwinst voor de barokliteratuur en de 'oude-muziek-melomaan'. In een *Stabat Mater* wordt de reis van geboorte naar de dood in één beeld gevat: de treurende moeder bij haar zoon aan het kruis. Ook het intense en wondermooie *Requiem in f* van Heinrich Biber (1644-1704) past binnen deze levenscirkel. Naast vocale muziek horen we in deze opname ook instrumentaal werk voor strijkers, met telkens de combinatie van viola da braccio (armviool) met de viola da gamba (beenviool) van Johann Schmelzer (ca. 1620-1680), Andreas Clamer (1633-1701) en Heinrich Biber.

Requiem in f van Heinrich Biber

De artistieke carrière en het oeuvre van Heinrich Ignaz Franz Biber (1644-1704), geboren in Noord-Bohemen maar het grootste gedeelte van zijn artistieke carrière werkzaam in Salzburg, zijn uiterst exceptioneel. Over zijn vroege muzikale opleiding tasten we in het duister maar vermoedelijk heeft hij belangrijke muzikale lessen en input gekregen van componist en violist Johann Heinrich Schmelzer. Na korte aanstellingen in Graz en Kroměříž vertrok Biber in 1670 naar Salzburg waar hij, eerst als violist en vanaf 1684 als kapelmeester, in dienst trad aan het hof van aartsbisschop Maximilian Gandolph. In 1690 verleende keizer Leopold I hem een adellijke titel en kreeg zijn reeds lange naam het tussenvoegsel "von".

Bibers vocale muziek verscheen, in tegenstelling tot veel instrumentaal werk, tijdens zijn leven niet in druk en is enkel overgeleverd in manuscript. Misschien is dit een van de redenen waarom er aanvankelijk minder belangstelling was voor zijn vocale muziek. Een kentering kwam er in 1974 naar aanleiding van de heropvoering van de *Missa Salisburgensis à 54 voci* in de kathedraal van Salzburg met de vermelding van Biber als componist. Lange tijd werd deze monumentale veelstemmige mis toegeschreven aan Orazio Benevoli (1605-1672). Biber kreeg eerherstel en er ontstond een hernieuwde belangstelling voor zijn vocale muziek.

Een echt meesterwerk is Bibers *Requiem ex f con terza minore* uit ca. 1692. Zowel de ontstaansgeschiedenis als het doeleinde van dit werk zijn onduidelijk. Wel is het zo dat Guido Adler (1855-1941), een Boheems-Oostenrijkse pionier van de musicologie, dit werk reeds in 1923 opnam in *Denkmälern der Tonkunst in Österreich*. Adler moet toen reeds beseft hebben dat deze mis een van de meest beklievende en kwalitatief hoogstaande requiemmissen is uit de 17de eeuw. De donkere toonaard benadrukt de gelaten en serene sfeer. De stemvoering van dit Requiem is gebouwd op een vijfstemmig solistenensemble (twee sopranen, alt, tenor en bas). Deze vijf stemmen worden meervoudig bezet en verdubbeld door evenveel koorzangers in het 'ripieno'. De instrumenten hebben, met uitzondering van de eerste viool die steeds een zelfstandige partij speelt, een dubbele rol. Vaak spelen tweede viool, twee viola da gamba's, drie trombones en de basso continuo (violone en orgel) 'colla parte' met de zangers. Soms treden ze solistisch op de voorgrond of becommentariëren de vocale partijen zoals in "Quantus tremor est futurus" (Welke angst zal er zijn) waar de strijkers een meeslepende ostinato spelen van herhaalde achtste noten. Elke nuance in de tekst krijgt bij Biber een treffende toonschildering zoals omschreven in de 'musica poetica' en de affectenleer. Heinrich Biber maakt gebruik van de typische stijlkenmerken eigen aan de tweede helft van de 17de eeuw en laat de 'stile antico' contrasteren met de 'stile concertato'. Zo wisselt een 'alla breve' met een ternaire maatsoort, alterneren solistische delen met koorgedeeltes en homofone passages met polyfone passages.

Muziek voor strijkers van Schmelzer, Clamer en Biber

Johann Heinrich Schmelzer (ca. 1620-1680) wordt aanzien als een van de grootste Oostenrijkse componisten en violisten van zijn tijd. Zijn muzikale nalatenschap is zeer verscheiden, maar muziekhistorisch is Schmelzer vooral belangrijk als componist van instrumentale muziek en de ontwikkeling van de sonate en de suite. Schmelzer schreef heel wat balletsuites voor nagenoeg alle uitvoeringen van wereldlijke scenische muziek aan het Habsburgse hof tussen pakweg 1655 en 1680. Ook fungeerde Heinrich Schmelzer als muzikale

adviseur (lees: compositieleraar) voor keizer Leopold I en werd voor zijn muzikale diensten beloond met een adellijke titel.

In zijn sonates geeft Schmelzer vaak de voorkeur aan een bezetting met twee melodie-instrumenten, niet alleen twee violen, maar ook de combinatie van viool en viola da gamba, zoals in *Sonata IX in G* uit *Duodena selectarum sonatarum* (Neurenberg, 1659). Dit werk is net als een canzona doorgecomponeerd (alle delen sluiten naadloos aan) waarbij verschillende karakters (plechtig, dansant of improvisatorisch) en schrijfstijlen (homofoon, fugatisch of solistisch) elkaar afwisselen.

Biografische gegevens van priester en musicus Andreas Christophorus Clamer (1633-1701) zijn schaars. Wat we wel weten is dat hij de zoon is van Gaudenz Clamer hofkapelmeester van Salzburg. Vanaf 1682 nam Andreas de leiding en muzikale training op zich van de koorknappen in de kathedraal van Salzburg. In hetzelfde jaar verscheen zijn bundel *Mensa harmonica* voor twee violen, viola da gamba en basso continuo en is vergelijkbaar met *Mensa sonora* van Heinrich Biber of *Armonico tributo* van Georg Muffat uit dezelfde periode. Clamers muziek is doorgaans onderhoudend met een dansant karakter, maar de eerste beweging uit *Partita I* daarentegen is heel beklijvend en intens. Dit *Lamento in e* kreeg de aanduiding: "Adagio quanto si può", wat zoveel wil zeggen als zo langzaam (en klagend) mogelijk. Het doet sterk denken aan Schmelzers beroemde *Lamento sopra la morte Ferdinand III* (Ferdinand III is ook een keizer-componist en vader van Leopold I). Clamer start zijn *Lamento* met een open kwintakkoord wat onmiddellijk zorgt voor een onwezenlijke sfeer. Dit akkoord wordt een aantal keer herhaald, daarna vervolledigd met de terts en pas in de derde maat komt er een nieuwe (dominant)harmonie wrijven tegen de grondnoot van het beginakkoord om dan uiteindelijk op te lossen. De eerste viool ontvouwt zijn elegie en er ontstaat een dialoog met de andere strijkers. Muzikale intuïtie en spontaniteit staan voorop in een spel van geven en nemen, waarbij de vrije en zoekende schrijfstijl doet denken aan een *ricercar*. De sonore samenklank wordt geïntensifieerd door de dubbelgrepen in de viola da gamba-partij.

Volgens de Engelse muziekhistoricus Charles Burney was Heinrich Ignaz Franz von Biber (1644-1704) de grootste violist van de voorbije (17de) eeuw: "Of all the violin players of the last century, Biber seems to have been the best". Een straffe, maar heel begrijpelijke uitspraak gezien Bibers viooloeuvre. Denk maar aan de *Rosenkranz Sonaten* voor viool in scordatura waarbij een aantal belangrijke mysteriën uit het leven van Jezus en Maria met veel zin voor dramatiek en experiment worden verklankt. Biber blinkt uit als violist én componist van zowel vocale als instrumentale muziek, van vioolsonate tot ensemblewerk. Veel van zijn uitmuntende

ensemblemuziek verscheen tijdens zijn leven in druk. De *Sonatae tam aris quam aulis servientes* (Salzburg, 1676) bestaat uit sonates voor vijf, zes en acht partijen, waarvan sommige alleen voor strijkers zijn bedoeld en andere met een of twee trompetten in het ensemble. De *Sonate VIII in G* uit deze bundel is geschreven voor twee violen, twee viola da gamba's en basso continuo. Het werk is doorgecomponeerd en opent met een tuttipassage in een binaire maat met om de twee maten een tegenstelling tussen forte en piano gevolgd door een fugatisch passage in een ternaire maat. Na een Presto met vlugge noten voor respectievelijk eerste en tweede viool volgt een Allegro met paarsgewijze imitaties tussen enerzijds de viola da gamba's en anderzijds de twee violen.

Verborgene parel

Het door Marnix De Cat herontdekte *Stabat Mater in g* werd voor het eerst uitgevoerd op 30 maart 1748 en is de vijfde zetting van deze hymne dat aan de Boheemse componist, theorb- en gambaspeler František Ignác Antonín Tůma (1704-1774) wordt toegeschreven. Tůma kreeg zijn eerste muzieklessen van zijn vader. Hij studeerde ook aan een belangrijk Jezuïetenseminarie in Praag en zong er, onder leiding van Bohuslav Matěj Černohorský, aan de Minorieten-kerk van St. Jakob. Daarna was hij hoogstwaarschijnlijk werkzaam als kerkmusicus in Wenen en vanaf 1731 als componist en kapelmeester in dienst van graaf Ferdinand Kinsky, op dat moment zowat de belangrijkste Boheemse aristocraat en ook afgezant van de keizer. František kreeg van zijn broodheer (en tevens mecenas) de kans om les te volgen bij Johann Joseph Fux (1660-1741) in Wenen om zich verder te vervolmaken in het contrapunt. Na de dood van graaf Kinsky in 1741, kreeg František Tůma snel een aanstelling bij Elisabeth Christine van Brunswijk-Wolfenbüttel, weduwe van keizer Karel VI (tweede zoon van Leopold I), en bleef tot haar dood in 1750 in dienst. De volgende 18 jaar bleef Tůma in Wenen en was er werkzaam als componist en uitvoerend musicus op de viola da gamba en theorbe. Hij werd gewaardeerd door het hof en de adel en kreeg ten minste één opdracht van keizerin Maria Theresia. In 1768 werd František Tůma lid van de norbertijnse kloosterorde in Geras (Neder-Oostenrijk), maar keerde vlak voor zijn dood terug naar Wenen.

Als we de whereabouts van Tůma nakijken schreef hij zijn *Stabat Mater in g* uit 1748 vermoedelijk toen hij in dienst was bij keizerin-weduwe Elisabeth Christine. Het is een sterk emotioneel geladen werk met als bezetting vier vocale solisten en evenveel koorzangers of tuttisten, twee violen, viola, violone en basso continuo. In "Fac me vere tecum flere" (Laat mij met u wenen) treden eerste viool en de 'viola' in dialoog met alt en tenor. Niettegenstaande er met 'viola' doorgaans altviool wordt bedoeld, kozen de uitvoerders voor een viola da

gamba om deze partij te verklanken. Dit werkt muzikaal heel goed. Bovendien is de ambitus van deze partij te laag en onspeelbaar voor een altviool. Het was in de Duits-Oostenrijkse regio zeker niet ongewoon dat de viola da gamba, naast een dienende en ondersteunende rol, af en toe ook een solistische partij vertolkte. Tũma zelf was trouwens ook een gewaardeerd gambist.

Het openingsdeel is een duet voor tenor en bas, begeleid en becommentarieerd door de twee violen. Heel wat verminderde septiemakkoorden kleuren de harmonie. Na een homofone passage volgt een duet voor sopraan en alt op de tekst "Quis est homo qui non fleret" (Wie is de mens die niet huilt) met zowat om de halve maat een zuchtmotief en kwintgangen in de harmonie. Op "et dolebat" (en treurde) schrijft Tũma heel toepasselijk een stijgende chromatische lijn. Dit *Stabat Mater in g* sluit af met een fuga die de lessen van zijn contrapuntleraar Fux alle eer aandoen. Een fuga is een contrapuntisch bouwwerk vertrekkende vanuit één thema. Opvallend in het thema hier zijn de kleine sext en ook de dalende chromatiek in het tegenthema (contrasubject). Zoals gebruikelijk zetten de verschillende stemmen om beurten in (expositie) waarna een polyfoon stemmenweefsel ontstaat. Vaak zetten de protagonisten kort na elkaar in, zonder te wachten tot een stem klaar is met thema of tegenthema, waardoor er overlapping (stretto) ontstaat. Tũma maakt gretig gebruik van dit procedé wat resulteert in een grote en ononderbroken muzikale spanningsboog.

Jan Devlieger

1. Introitus :

Requiem aeternam

dona eis, Domine,

et lux perpetua luceat eis.

Te decet hymnus, Deus in Sion,

et tibi reddetur

votum in Jerusalem;

exaudi orationem meam,

ad te omnis caro veniet.

Requiem aeternam ...

Eternal rest

give to them, O Lord,

and let perpetual light shine upon them.

A hymn, O God, becometh Thee in Zion,

and a vow shall be paid to Thee

in Jerusalem;

O Lord, hear my prayer,

all flesh shall come to Thee.

Eternal rest ...

2 Dies iræ :

Dies iræ ! dies illa

Solvat sæclum in favilla:

Teste David cum Sibylla !

02 Quantus tremor est futurus,

Quando iudex est venturus,

Cuncta stricte discussurus !

03 Tuba, mirum spargens sonum

Per sepulchra regionum,

Coget omnes ante thronum.

04 Mors stupebit, et natura,

Cum resurget creatura,

Iudicanti responsura.

05 Liber scriptus proferetur,

In quo totum continetur,

Unde mundus iudicetur.

06 Iudex ergo cum sedebit,

Quidquid latet, apparebit:

Nil inultum remanebit.

07 Quid sum miser tunc dicturus ?

Quem patronum rogaturus,

Cum vix iustus sit securus ?

08 Rex tremendæ maiestatis,

Qui salvandos salvas gratis,

Salva me, fons pietatis.

09 Recordare, Iesu pie,

Quod sum causa tuæ viæ:

Ne me perdas illa die.

10 Quærens me, sedisti lassus:

Redemisti Crucem passus:

Tantus labor non sit cassus.

11 Iuste iudex ultionis,

Donum fac remissionis

Ante diem rationis.

12 Ingemisco, tamquam reus:

Culpa rubet vultus meus:

Supplicanti parce, Deus.

This day, this day of wrath

shall consume the world in ashes,

as foretold by David and the Sibyl.

What trembling there will be

When the judge shall come

to weigh everything strictly!

The trumpet, scattering its awful sound

Across the graves of all lands

Summons all before the throne.

Death and nature shall be stunned

When mankind arises

To render account before the judge.

The written book shall be brought

In which all is contained

Whereby the world shall be judged

When the judge takes his seat

all that is hidden shall appear

Nothing will remain unavenged.

What shall I, a wretch, say then?

To which protector shall I appeal

When even the just man is barely safe?

King of awful majesty

You freely save those worthy of salvation

Save me, fount of pity.

Remember, gentle Jesus

that I am the reason for your time on earth,

do not cast me out on that day

Seeking me, you sank down wearily,

you saved me by enduring the cross,

such travail must not be in vain.

Righteous judge of vengeance,

award the gift of forgiveness

before the day of reckoning.

I groan as one guilty,

my face blushes with guilt;

spare the suppliant, O God.

13 Qui Mariam absolvisti,
Et latronem exaudisti,
Mihi quoque spem dedisti.
14 Preces meæ non sunt dignæ:
Sed tu bonus fac benigne,
Ne perenni cremer igne.
15 Inter oves locum præsta,
Et ab hædis me sequestra,
Statuens in parte dextra.
16 Confutatis maledictis,
Flammis acribus addictis:
Voca me cum benedictis.
17 Oro supplex et acclinis,
Cor contritum quasi cinis:
Gere curam mei finis.
18 Lacrimosa dies illa,
qua resurget ex favilla
iudicandus homo reus.
Huic ergo parce, Deus:
19 Pie Iesu Domine,
dona eis requiem. Amen

Thou who didst absolve Mary [Magdalen]
and hear the prayer of the thief
hast given me hope, too.
My prayers are not worthy,
but Thou, O good one, show mercy,
lest I burn in everlasting fire,
Give me a place among the sheep,
and separate me from the goats,
placing me on Thy right hand.
When the damned are confounded
and consigned to keen flames,
call me with the blessed
I pray, suppliant and kneeling,
a heart as contrite as ashes;
take Thou my ending into Thy care.
That day is one of weeping,
on which shall rise again from the ashes
the guilty man, to be judged.
Therefore spare this one, O God,
merciful Lord Jesus:
Give them rest. Amen

3 Offertorium :

Domine Iesu Christe, rex gloriæ,
libera animas omnium fidelium
defunctorum de poenis inferni
et de profundo lacu.
Libera eas de ore leonis,
ne absorbeat eas tartarus,
ne cadant in obscurum.
Sed signifer sanctus Michael
repræsentet eas
in lucem sanctam,
quam olim Abrahæ promisisti
et semini ejus.
Hostias et preces tibi, Domine,
laudis offerimus.
Tu suscipe pro animabus illis,
quarum hodie
memoriam facimus,
fac eas, Domine,
de morte transire ad vitam
quam olim Abrahæ promisisti
et semini ejus.

O Lord Jesus Christ, King of glory,
deliver the souls of all the faithful
departed from the pains of hell
and from the deep pit;
Deliver them from the lion's mouth
that hell engulf them not,
nor they fall into darkness.
But that Michael,
the holy standardbearer,
bring them into the holy light,
which Thou once didst promise
to Abraham and his seed.
We offer Thee, O Lord,
sacrifices and prayers of praise;
do Thou accept them
for those souls
whom we this day commemorate;
grant them, O Lord,
to pass from death to the life
which Thou once didst promise
to Abraham and his seed

4 Sanctus :

Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth.
Pleni sunt cæli et terra gloria tua.
Osanna in excelsis.
Benedictus qui venit in nomine Domini. Osanna in excelsis.

5 Agnus Dei – Communio :

Agnus Dei qui tollis peccata mundi, dona eis requiem.

Lux æterna luceat eis Domine.

Cum sanctis tuis in æternum quia pius es.

Requiem æternam dona eis Domine,

Et lux perpetua luceat eis.

Cum sanctis tuis in æternum quia pius es.

Stabat Mater :

Fr. Tuma

1. Larghetto : Stabat mater T+B

Stabat mater dolorosa

luxta crucem lacrymosa,

Dum pendebat filius.

Cuius animam gementem

Contristatam et dolentem

Pertransivit gladius.

2. O quam tristis Tutti

O quam tristis et afflicta

Fuit illa benedicta

Mater unigeniti

Quae maerebat et dolebat.

Et tremebat, cum videbat

Nati poenas inclyti.

3. Andante : Quis est homo S+A

Quis est homo qui non fleret,

Matrem Christi si videret

In tanto supplicio?

Quis non posset contristari,

Christi matrem contemplari

Dolentem cum filio?

4. Larghetto : Pro peccatis I

Pro peccatis suae gentis

Vidit Iesum in tormentis

Et flagellis subditum.

Vidit suum dulcem natum

Morientem desolatum

Dum emisit spiritum.

5. Andante : Eia mater S+A

Eia mater fons amoris,

Me sentire vim doloris

Fac ut tecum lugeam.

Fac ut ardeat cor meum

In amando Christum Deum,

Ut sibi complaceam.

6. Sancta mater Tutti

Sancta mater, istud agas,
Crucifixi fige plagas
Cordi meo valide.
Tui nati vulnerati
Tam dignati pro me pati,
Poenas mecum divide!

7. Larghetto : Fac me tecum A+T

Fac me tecum pie flere,
Crucifixo condolere,
Donec ego vixero.
Iuxta crucem tecum stare
Et me tibi sociare
In planctu desidero.
Virgo virginum praeclara,
Mihi iam non sis amara,
Fac me tecum plangere.
Fac ut portem Christi mortem,
Passionis *fac con*-sortem
Et plagas recolare.

8. Fac me plagis Tutti

Fac me plagis vulnerari,
Fac me cruce inebriari
Ob amorem filii,
Inflammatum et accensus,
Per te virgo sim defensus
In die iudicii.
Fac me cruce custodiri,
Morte Christi praemuniri,
Ad palmam victoriae
Quando corpus morietur.

Andante : Fac ut animae Tutti

Fac ut animae donetur
Paradisi gloria.
Amen.